

הספר **זנב ודבש*** – סיפור ומשל על דב ושועל

כספר הומוריסטי

רננה גרין-שוקרון

א. סיפור מודרני ששואב מן המשל

הספר **זנב ודבש** הוא ספר ילדים הומוריסטי הנשען על צורת המשל ואף מצהיר על כך בכותרת המשנה: "סיפור ומשל על דב ושועל". המשל הוא יצירה אשר עיקר המסרים שבה אינם מצויים בחלק המסופר, אלא במסקנה המופיעה כמוסר-ההשכל של המסופר. המשל עשוי להופיע עם הנמשל (משל סגור) או בלעדיו (משל פתוח). המשלים מתחלקים לשני סוגים על פי גיבורי הסיפורים: "משלי שועלים" שבמרכזם בעלי-חיים ו"משלי כובסים" שבמרכזם גיבורים בני-אדם. הדמויות במשל הן דמויות שטוחות בעלות תכונה אחת בולטת, העלילה חד-קווית וסיפור המעשה קצר מאוד ובו עימותים אלמנטריים. (ברוך, 1991).

הספר שלפנינו הוא סיפור מודרני שנכתב בידי שני מחברים, הידועים בכתיבתם ההומוריסטית ובעבודתם האמנותית המשותפת. אפרים סידון מוכר גם ככותב סאטירות חברתיות לילדים ולמבוגרים ויוסי אבולעפיה מוכר כמאייר המרחיב ומפרש באיוריו את הטקסט שאותו הוא מאייר, ומדגיש את האלמנטים ההומוריסטיים שבו.

המשל הוא סיפור עם שעובד והותאם לילדים במהלך השנים. כיוון שלפנינו סיפור מודרני השואב מן המשל, הוא אינו מחויב לכל מאפייני המשל, אך יכול להשתמש באלמנטים מסוימים שלו. כך, הסיפור **זנב ודבש** ארוך מן המשל המקובל, בעלילתו יש סטייה לעבר, כשבעלי-חיים מספרים לדוב כיצד נפלו קורבן לערמומיותו של השועל. גיבורי הסיפור הם בעלי-

* **זנב ודבש** – סיפור ומשל על דב ושועל מאת אפרים סידון ויוסי אבולעפיה, כתר 2002.

חיים, כמקובל ב"משלי שועלים", ולסיפור מסרים חברתיים המשתמעים ממנו. באנגלית כותרת הספר היא *Fox Tale*, כלומר, "משל שועלים". כאמור, כבר בכותרת יש אלוזיה לז'אנר הספרותי של המשל, ובהמשך הסיפור יופיעו אלוזיות למשלים מפורסמים ומוכרים.

כותרת הספר בנויה על צירוף מילים שאינו קיים בשפה – זנב ודבש, שני שמות עצם השייכים לתחומים שונים – איבר בגוף בעל-חיים ומוצר מתחום המזון. עצם הצירוף הלא שגרתי משעשע ומעורר סקרנות. דבש מתקשר לדבורים ו/או לדובים לקקנים (פו הדב), זנב אינו מאיבריו הבולטים של הדוב, אך כיוון שבכותרת המשנה מוזכר שועל, ניתן לצפות שהזנב יהיה קשור אליו.

כותרת המשנה ("סיפור ומשל על דוב ושועל") ממקדת את תשומת הלב אל שתי הדמויות המרכזיות של הסיפור, שכמקובל בז'אנר המשלי יש קונפליקט או עימות ביניהן.

מרים רות מציינת שהמשלים העתיקים משייכים תכונות אנושיות לבעלי-חיים ובכך קבעו אותם כמייצגים של תכונות אלה. כך ידוע השועל כנציג הערמומיות (רות, 1980).

הכותרות המופיעות על כריכת הספר מלוות באיור הממחיש את שתי הדמויות ומאפיין אותן ללא מילים: השועל אומנם קטן ממדים לעומת הדוב, אך הוא לבוש בהידור וענוב בעניבת פרפר. מבטו ערמומי ורציני, על זנבו תלוי שלט למכירה, (המעורר גיחוך אצל ילדים בגיל קריאה), והוא מביט לעבר הדוב גדול הממדים, הלבוש כילד או כפועל בסרבל כחול, חובק צנצנת דבש ומביט במבוכה בזנב השועל. למעשה האיור רומז לשותפות בזנב בין השועל והדוב, כיוון שהוא מצויר כך שהוא מחובר לשני בעלי-החיים.

עוד לפני שהילד פותח את הספר הוא מצפה לפגוש בו בעלי-חיים המתנהגים כבני אדם, כיוון שעל הכריכה הם מצוירים בלבוש אנושי. ילדים מכירים סיפורים שבהם בעלי-חיים מואנשים. עד גיל חמש בערך, הם אינם

מוטרדים מערבוב הדמיון והמציאות, ואחרי גיל זה הם מכירים ומנוסים במפגש עם דמויות מואנשות בספרי הילדים ומבינים כי סיפור מסוג כזה מלמד אותם משהו שמקורו בהתנהגות האנושית. ילדים בגיל בית-ספר יסודי אף מכירים את מושג המשל ואת מאפייניו הבולטים – בעלי-חיים המייצגים בני אדם, ומוסר השכל המשתמע מן הסיפור ומבקר את ההתנהגות המתוארת.

הדמויות בסיפור **זנב ודבש** הן בעלי-חיים מואנשים. במרכז הסיפור השועל – אשר מאופיין בסיפורים העממיים כערמומי, מתוחכם, רמאי, גולן וזללן, והדוב – שמאופיין כתמים, מסורבל, לקקן ורעבתן – במיוחד לדבש. בתכונותיו אלו הוא מזכיר ילד, ואכן הדוב מופיע כגיבור סיפורי ילדים מודרניים רבים וגם כ"אובייקט מעבר" (כהגדרת ויניקוט) וכצעצוע אהוב על ילדים מן הגיל הרך ועד גיל מאוחר. אי-אפשר להזכיר את הדוב מבלי להתייחס לדמותו של פו הדוב, גיבור ספרותי וצעצוע שהפך אהוב ומוכר בקרב ילדי העולם.

המשל אינו מאופיין כז'אנר הומוריסטי, למרות השימוש בהאנשה, ולמרות ניצחון החלש/התם/הטוב על החזק/הערמומי/הרע.

פתיחת הסיפור מכניסה את הקורא מיד לאווירה של מתח וחשדנות, שכן מול הדוב הנרגש האוחז צנצנת דבש ניצב השועל, שמלקק את שפתיו ו"עקב אחריו בשקיקה זוג עיניים."

מאחר שיוסי אבולעפיה הוא מאייר, הוא משלים באיוריו פרטים שאינם נאמרים במפורש בטקסט. כך האיור בעמוד הראשון מראה את השועל הנחבא בין השיחים ועוקב בעיניו אחר הדוב.

עלילת הסיפור מתארת את הדוב שבתמימותו נופל קורבן למהתלה של השועל הערמומי, המפתה אותו לתת לו את צנצנת הדבש שלו בתמורה לזנבו המפואר. הדוב מבין באמצעות בעלי-חיים נוספים שנפל בפח ובעזרתם הוא יוצא לנקום בשועל וללמדו לקח ואף להשיב לחבריו את רכושם שנגזל בידי

השועל. הסיטואציה המרכזית היא אם כן **מצב ביש**, כפי שמתארת קתרין קפאס: "הצגת מצבים שבהם דמות מופיעה כמטופשת או מובסת. הצגה זו כוללת הומור של עליונות והשפלה (המבוסס על שחרור עיונות בעזרת מבוכה, כישלון, חוסר מזל של אחרים) ומצבים לא נעימים קומיים (המבוססים על יחס של קבלת המצב הלא נעים מתוך אהדה)" (ברוך, 1993).

קפאס מציינת גם את הלעג כקטגוריה של הומור – קינטור אנשים ולגלוג עליהם או על עצמן. **בזבז ודבש** תופס הלעג מקום מרכזי. השועל לועג לדוב וכך מפתה אותו לעסקה, הוא טוען שהחיות לועגות לו. החיות מתארות את עצמן במצבים הנלעגים שהשועל גרם להן, ולועגות – אם כי בצורה מעודנת ובהשתתפות בצער – לדוב: "השועל הערום תפס עוד אידיוט." לאורך הסיפור ובסיומו השועל הופך לנלעג: "נבוך הוא השפיל את עיניו והסמיק. הביט מבוש ונכלם על כולם."

ההומור בסיפור נבנה משילוב של מצבים קומיים (הומור מצבי) והומור ורבאלי, יש בו אלמנטים הומוריסטיים שפונים לנמענים בני גילים שונים, ולכן ניתן לומר שזהו הומור הטרוגני.

הסיטואציות המשעשעות מובנות כבר לקוראים הצעירים בני החמש ומעלה: "מכירת" זנב על ידי בעל-חיים אחד למשנהו שהיא למעשה מתיחה ("אבל אם תיתן לי, נגיד את הדבש, "חייך השועל בעורמה, "אני את זנבי השעיר היפה אתן לך בתמורה."), ביקור משלחת בעלי-החיים בלילה בבית השועל ("אני רוצה להראות את זנבי החדש לכמה חיות"), רחיצת הזנב השכם בבוקר ("הוא רחץ, הוא סרק, הוא צבט וקרצף, הוא משך וקיפל וסיבן ושפסף, ותיאר, בעודו ממשיך שם לסחוט, מה לזנב הוא עומד לעשות..."), הופעת הדוב עם הזנב לפני חבריו כשהשועל קשור למותניו ("הדוב הוא פוסע בצעד איטי, / ויש לו זנב של שועל – אמיתי!"); "חייך הדוב ואחז במעיל ולאט לאט אותו הוא הפשיל. / ושם על גבו צמוד ומבוהל / ישב לו... ניחשתם כמובן – השועל").

גם הסצינות שמתארות כיצד השועל "סידר" את העורב, הארנבת והחמור משעשעות, אף על פי שיש בהן משום שמחה לאיד והקורא מזדהה עם חיות אלו, שמתארות בסיפור באופן חיובי ושייכות לצד של "הטובים". ההומור בסיפור מצטבר כתוצאה מן הסיטואציות המצחיקות שנוספות עם התקדמות העלילה. בתוך סצינת רחצת הזנב יש הצטברות של פעלים ומעשים שמעצימה את ההומור המצבי ואת הגיחוך: "אצבענו ורוד ואשים בו סרטים, / תלתלים ירוקים גם נראה לי מתאים. / ומן השיער שאמשוך ואתלוש / אכין לי כרית להניח ת'ראש..."

למעשה, כמו בסיפור-עם, גם בסיפור זה מוביל המספר 3 את תמונות העלילה ואת הצטברות הסיטואציות ההומוריסטיות. שלוש חיות "סודרו" שלוש פעמים בידי השועל, השועל "מסדר" את הדוב שלוש פעמים ("נתלה עליו שלט גדול ונכתוב: / 'הזנב הנ"ל – רכושו של הדוב!"; "תקבל תעודת אחריות בכתב, / וגם אישור בעלות לזנב."; "אז כעת / אתן לך את זנבי באמת. / אך לשם כך ניתוח נחוץ / – זה כואב, אז אנא חכה לו בחוץ"). הדוב מסדר את השועל שלוש פעמים: ביקור לילי להראות את הזנב, ביקור השכם בבוקר לרחוץ את הזנב, הופעה לפני החיות כשהשועל קשור לגבו של הדוב.

הסיטואציה הקומית המביאה את הסיפור לקראת סיומו היא זו שבה הדוב מביא את השועל להיראות מגוחך, עלוב ונלעג בשעה שהוא נחשף קשור לגבו של הדוב. מרים רות מציינת: "ספרות הילדים מתקוממת נגד המוסכמות באמצעות ההומור, בהבליטה את חולשות השליט העריץ בצורה קריקטורית, גרוטסקית. אובייקט הפחד מתגמד ומראה קווים מוכרים של ילד בכיין ומפונק, או מתייאש מפגיעות של מה בכך ומאבד את בטחונו, או נופל קורבן לתעלוליו של יצור קטן וחלש..." "המשל מלמד וזועם אך יש בו גם לא מעט שעשוע, הומור, בדיחות דעת, בבואו לחשוף את חולשותיו של האדם, את שאיפותיו לדברים שאינם לפי יכולתו ולפי טבעו, ואת טיפשותו

בכלל, את מקומות התורפה שבנפשו ובמעשיו. הוא עושה זאת פעמים רבות בחן של מהתלה עליזה, בתיאור מצבים נלעגים. " (רות, 1980, ע' 25).

מירי ברוך (1982) מפרטת את המצבים המזמינים תגובות הומוריסטיות. כמה מתוכם נוכל למצוא בסיפור **זנב ודבש** : לקטגוריית **המפוזר והמבולבל** ניתן לשייך גם את התם, חסר הידע והניסיון הנופל במלכודת שטומן לו הערמומי. "זהו הומור אלמנטרי המבוסס על הכרת סיטואציות ראשוניות." במקרה זה – הכרת העובדה שחיה אינה יכולה להחליף את זנבה עם חיה אחרת. **הומור של התחפשות** ניתן לראות בניסיונו של הדוב לממש את הרצון בזנב מפואר ומרשים, כלומר, ל"התחפש" ולהופיע בציבור בזנבו של השועל. **הומור של שבירת ציפיות** – לאחר שהשועל מכריז כי "כעת אתן לך את זנבי, באמת" ומסביר כי ייאלץ לעבור ניתוח, הוא יוצא אל הדוב ומושיט לו זנב ("קח את זנבי, כעת הוא שלך"). הילדים עשויים להגיב לתיאור בבהלה ובאי-הבנה, עד שמתבררת התרמית: הזנב הוא חלק ממטאטא והשועל גלגל והדביק את זנבו לאחוריו. סצינה נוספת השוברת ציפיות היא זו שבה מופיע הדוב עם זנב לפני חבריו, המתפתים להאמין (כמוכם, הילדים הקוראים) שהוא אכן קיבל את זנב השועל, ואז מתברר כי השועל קשור אליו. **קטלוג קומי** מופיע כפי שהוזכר בכותרת הסיפור המערבת זנב ודבש – שני פריטים השייכים לתחומים שונים, וכן בתמונת רחצת זנב השועל, שיש בה רשימת פעולות ותוכניות לבצע בזנב קישוטים שאינם מתאימים לו במציאות.

ההומור הוורבאלי נוצר קודם כל בזכות שילוב משלבי לשון שונים (**קטלוג קומי ורבלי**, עפ"י ברוך, 1982): שפה תקנית ובה מילים ברמה גבוהה (כגון: שקיקה, עורמה, פדחת, בחשאי, זוהר, ניחר, סח, התמרמר, גניחות, בלה, שוטה, נכלם) עם מילים משפת הדיבור היומיומית (כגון: עזוב, ת'שפתיים, ת'גבינה, מבסוט, אידיוט, אכלת אותה, תעופו מפה, יעשו תרגיל, מתחשק), ושפת ילדים: קצוצון, אשוויץ, וכן מילה מתחום **המילים**

"הגסות", בעלות הקונוטציות המיניות: ישבן, ומילים מתחום **הקללות ומילות הרחוב**: אידיוט, טיפש, חוצפן, רמאי.

מילים מתחומים אחרים: תעודת אחריות, אישור בעלות – הומור שמופנה למבוגרים. אישור בעלות מוכר ממכירת רכב ותעודת אחריות ניתנת על מוצרים יקרים הנקנים בחנויות. אזור אלף ואזור ו' זכורים למבוגרים כאזורים שהוגדרו בידי דובר צה"ל במלחמת המפרץ הראשונה. גם הביטוי "האורך וגם העובי קובע" – מוכר למבוגרים ובנוי על אסוציאציות שלהם.

שבירת קונבנציות לשוניות: מירי ברוך מסבירה כי זהו הומור המבוסס על רמת תחכום גבוהה של הכרת טקסטים קודמים ושבירתם. ברוב המקרים מיועד סוג כזה של הומור לקורא המבוגר, אך הילד שישמע או יקרא את הביטוי המופיע בטקסט יקלוט אותו ויחכים. (ברוך, 1982). לאחר שהדוב רוחץ ביסודיות את זנב השועל, צווח השועל: "לא רוצה מדובשך ולא מעוקצך." הביטוי המופיע במקור במדרש רבה פרק כ' בהקשר לצרעה, מושאל כאן בהקשר לדבש שהדוב נותן לשועל בתמורה לזנב. משמעות הביטוי בסיפור, כפי שאומר השועל: "אין שום זנב, העסקה מתבטלת." כלומר, אינני חפץ בדבש שלך וגם לא בכל ההצקות (העוקץ) שאתה מציק לי.

הסיפור כתוב ב**חרוזים** וברובו בנוי ממשפטים קצרים. החרוזה הצמודה יוצרת קצב קריאה מתנגן, מהיר ועליו, ומקלה על הקליטה והזכירה של הסיפור. ישנם מקומות שבהם החרוזה נקטעת, אך אין הדבר מפריע לקריאה הזורמת והמתנגנת.

אלוזיות: כאמור, הסיפור נשען על המשל. באופן כללי האלוזיה בסיפור זה היא למשלי בעלי-החיים שבהם החלש והקטן מנצח את החזק והגדול. באופן ספציפי הסיפור מפנה למשל העורב והשועל ("ופתח העורב השחור,

וסיפר איך ישב על צמרת של עץ, עם גבינה צהובה במקור. ואז עבר השועל מתחתיו, ראה ת'גבינה ואמר: 'אולי ידידי, תשמיע לי שיר, כי אתה זמר נהדר'. 'פתחתי את פי – הגבינה נפלה. השועל אותה בלע בלי מילה!', למשל השועל והענבים ('הוא אמר שרופאים יועצים לא לאכול ענבים מתוקים – אלא רק ענבים חמוצים...') באוסף משלי קרילוב הנקרא **האריה והחסידה** (ת"א, צ'צ'יק, 1970) מצוי נוסח משל השועל והענבים, המספר על השועל הרעב המגיע אל הכרם ומתאוה לאכול מהענבים היפים למראה. כשאינו מצליח להגיע לאשכולות הגבוהים הוא משמיץ אותם וטוען שהם חמוצים. כמו-כן סיפורו של החמור המופיע בספר **זנב ודבש** מפנה למשל על שועל וחמור, או לדימויו של החמור במשלים שונים כטיפש וקצר שכל.

בספרו של שלמה אבס **מעשיות חיות** (הוד השרון, עגור, 1986) מצאתי מעשייה הנקראת "מדוע יש לדוב זנב קצר ועבה", המספרת על מפגש בין הדוב והשועל. הדוב מקנא בשועל שגנב ערימת דגים. השועל מספר לדוב כי דג אותם ו"מלמד" אותו שעליו לנקב חור בקרח ולשלשל בעדו את זנבו, לחכות עד שהדגים ינשכו את זנבו ואז עליו לקום ולהתנער ולמשוך את השלל. הדוב שעושה כעצת השועל מביא לקפיאת זנבו ולכך שחלק ממנו נתלש. כלומר, המוטיב של השועל ה"מסדר" את הדוב וחיות אחרות שב ומופיע בצורות שונות במשלים ובסיפורי-העם.

בספר **זנב ודבש** יש מעין עיבוד מודרני המשתמש במוטיבים מן המשלים הידועים בצורה דומה למקור ומרחיב את מוסר ההשכל הידוע לתובנות נוספות.

אלוזיה נוספת, לרעיון הפיתוי שבסיפור גן העדן, מופיעה באיור שעמוד השלישי. באיור, הנחש נראה מתפתל על גזע עץ, בעוד השועל מציע לדוב לתת לו את זנבו תמורת הדבש.

הנחש בסיפור המקראי מופיע כ"ערום מכל חית השדה" (בראשית ג', א) וכמעודד את האישה לאכול מפרי עץ הדעת: "ויאמר הנחש אל האישה לא מות תמותון" (שם, פס' ד). בספר **זנב ודבש** מופיע הנחש המאויר כמעצים

את תכונת הערמוניות של השועל למול תמימותו של הדוב וכמפתה ומעודד את הדוב לקבל את ההצעה שמציע לו השועל, הצעה שאינה לטובתו.

האיורים שבספר תורמים כמובן להומור בהמחישם את המסופר ובהוסיפם רעיונות משעשעים ש"שותל" אבולעפיה המאייר כגון, הבעות פנים ושפת גוף של הדמויות, לבושן, "שעת הקפה" של החיות, מייבש שיער ביד הדוב המטפל בזנב השועל, שיעון מעורר שממתין עם החיות להופעת הדוב, חמור שאוכל במזלג וכדומה.

סיום הסיפור מתאר את הניצחון המוחץ של הדוב – הוא גם מופיע עם זנב מהודר לפני חבריו, מחזיר לעצמו ולהם את הרכוש הגזול, חושף את השועל הקשור באופן משפיל לגבו של הדוב וגם מביא להסתלקותו הסופית והמוחלטת של השועל, נציג הרוע, השקר, חוסר החברות, מהשטח. "לעיני החיות מן הגב אז החליק, / נבוך הוא השפיל את עיניו והסמיק. / הביט מבוש ונכלם על כולם – / ונמלט בלי מילה, פשוט נעלם. / ואגב, / יותר לא נראו בסביבה עקבותיו – לא באזור אלף ולא באזור וו."

ניצחון התם על הערמומי מתקבל בצהלה בידי הילדים נמעני הסיפור, שכן הם, שהזדהו עם הדוב התמים וחסר הניסיון, חשים שניצחונו הוא ניצחונם.

"עיקר מטרתו של המשל ללמד, " כותבת מרים רות, ומוסיפה: "משלים שונים מראים מצבי חיים שונים שלקח בצידם. הסטריאוטיפים פועלים על-פי התכונות המוסכמות, אך לעיתים הם מפתיעים כדי להוכיח סתירות באישיות וללמד שעל אף התכונות הידועות מאז ומתמיד – הם מסוגלים להיות גם שונים מהמקובל: גם החזק יכול להיות חלש, והחלש מסוגל לבצע מעשי גבורה" (רות, 1980).

"כיצירה הצומחת מקרקע עממית משמש המשל ביטוי למגמות דמוקרטיות. ממנו אתה שומע לא פעם הד לסבלו של החלש וכן מחאה נגד

מעשי קיפוח ועוול מצד תקיפי עולם. "רות מסבירה כי המשל מבהיר שלכל היצורים זכות מוסרית שווה, ולבעלי הכוח אין זכות יתר על פני החלשים. מוסר ההשכל של הסיפור אינו כתוב במפורש. הוא מצוי ברובד המשתמע ובמסרים החינוכיים שניתן להבין מתוך הסיפור: האדם צריך להכיר בתכונות הפיזיות שאיתן נולד ושאינן ניתנות לשינוי, להסתפק בהן ולקבל את עצמו כפי שהוא. עליו לדעת מה הוא יכול להוסיף לעצמו מן החוץ ומה לא ניתן.

עליו להיזהר מן התמימות ומן הערמומיים המבקשים לנצל את תמימותו.

גם הקטן, החלש וחסר הידע והניסיון יכול לגבור על הגדול, החזק והיודע, ללמדו את הלקח ש"מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך". חברות, עזרה הדדית, התלכדות של קבוצה יוצרים כוח התמודדות שאין ליחיד.

מצבים שנראים כסופיים וכחסרי מוצא יכולים להיות הפיכים בעזרת חשיבה יצירתית ובעזרת חברים ובעלי ניסיון.

מרים רות מוסיפה: "דמויות ספרותיות מזמנות את גילוי החלש המסוגל להיות חזק במצבים מסוימים, וזה שנחשב חזק מאוד מגלה חולשות. מפגשים מעין אלה מקרינים על המפגשים החברתיים של היום-יום. הכוח נערץ על החברה. עם גילוי חולשות החזק, מגיעים גם בספרות וגם בחיים לראייה יותר מדויקת. השיפוט מושפע לא רק מצורה חיצונית, אלא גם מהתנהגותו של הגיבור במצבים שונים. מגוון הפגישות של הילד עם דמויות ספרותיות מגביר את הרגשות והמחשבות, מקדם את יכולת השיפוט, מגביר את ההבנה של בני אדם ומגביר את התבונה" (רות, 1980, ע' 31).

ב. תיאוריות להבנת ההומור

ניתן להסביר את ההומור שבסיפור ואת תפקידיו בעבור הילד על פי שלוש התיאוריות המרכזיות להבנת ההומור: התיאוריה הפסיכולוגית, התיאוריה החברתית, והתיאוריה הקוגניטיבית.

התיאוריות הפסיכולוגיות רואות את ההומור כבעל תרומה חיובית למצבו הנפשי והחברתי של האדם. פרויד מסביר את ההנאה שגורם ההומור באפשרות שהוא מספק לעקיפת איסורים ואילוצים חברתיים, למשל על ידי מתן ביטוי לגיטימי מבחינה חברתית לדחפים מיניים ולדחפים תוקפניים. בנוסף לזאת ההומור משמש כמנגנון הגנה מפני חרדה וכאמצעי לחיזוק האגו (ברוך, 1993, ע' 9).

פרויד כותב בחיבורו על ההומור: "היסוד הנאצל, המרום, טמון בלי ספק בניצחון הנארקיזם, בהפגנת שלמותו המכרעת של האני. הוא, האני, נמצא מסרב להיפגע מגורמים שבמציאות, מטעמים מטילי סבל, ומבקש להראות, כי אין הזיות עולם החוץ עשויות להזיזו ממקומו. יתרה מזו, הן אף גורמות לו הנאה..." "כי ההומור אין בו מן הוויתור והיאוש – הוא מחוצף, ומשמעותו לא ניצחון האני בלבד, אלא גם ניצחונו של עקרון העונג המצליח להכריע כאן לטובת עצמו חרף רוע הנסיבות שבמציאות" (פרויד, 1967, ע' 216). פרויד ממשיך ומסביר כי באמצעות ההומור מנחם האני העליון את האני ומקל על המצוקה שבה הוא מצוי בהתייחסו אליה כאל "משחק ילדים".

בסיפור **זנב וזנב**, ניצחון הדוב התמים (שהילד מזדהה עמו) על השועל הערמומי (המאופיין כבעל ידע וניסיון, כמו המבוגר), תורם לחיזוק האגו של הילד. מעשי הנקמה של הדוב וחבריו כלפי השועל מספקים את הדחפים התוקפניים של הילד. העיסוק הממושך בסיפור בזנב, שהוא איבר שממוקם באחורי החיה, מאפשר עיסוק מילולי וגם ויזואלי באזור הקרוב לאיברי המין, אזור שחלים עליו איסורים חברתיים. יוסי אבולעפיה אומנם מעדן את העיסוק באחוריים על ידי הלבשת החיות המאירות, ובכל זאת הילדים

שואבים הנאה ממראה השועל המראה את אחוריו. פרויד בוודאי היה מייחס לעיסוק בזנב משמעות פאלית וייתכן שהיה מייחס עיסוק זה לחרדת הסירוס של בנים בשלבי התפתחותם.

ענת זיידמן (1994) מציינת כי "נושאים הקשורים בעשיית צרכים או באיברי המין מהווים מקור בלתי נדלה לבדיחות ילדים. הומור זה, המכונה 'הומור סקטולוגי', משמש כשסתום ביטחון להבעת חרדות, ואפשרות לשחרור רגשות תוקפנות והפגנת חושפנות, שדיכויים נכפה על הילדים בתהליך החינוך לניקיון" (ע' 72).

מרתה וולפנשטיין פסיכואנליטיקאית החוקרת הומור ילדים מדגישה בהומור של ילדים את הרצון להסיט התנסות מכאיבה. "ילדים מתבדחים כדי לעזור לעצמם לצאת ממצבים רגשיים מביכים, שאליהם הם נקלעים מתוך השוואה של יכולתם המוגבלת עם זו ה'כל-יכולה' של המבוגרים, ועקב האכזבה והקנאה שהם חווים בשלב האדיפלי של חייהם". הפיכת הבעיה לבדיחה ולמקור של צחוק מגמדת את הבעייתיות. וולפנשטיין מחדדת את העובדה שילדים מרגישים שהם מצויים בעמדת נחיתות, בהיותם קטנים ונשלטים בידי המבוגרים והגדולים מהם, הקובעים בעבורם את הכללים והגבולות. כיוון שהם מייחסים למבוגרים שלמות וכוחות על-טבעיים הם חווים רגשות של תסכול, אכזבה וחרדה. הפיכת רגשות אלו למקור להנאה באמצעות ההומור מסייעת להרפייה זמנית, להתמודדות עם הרגשות ולהקהיית תחושת הכישלון. ההומור אף מציג את השאיפות למילוי משאלות בלתי מושגות כאבסורדיות ובלתי רצויות ובכך מבטל אותה. (זיידמן, 1994, ע' 72-73).

התיאוריה החברתית להבנת ההומור מיוצגת על ידי הפילוסוף הצרפתי אנרי ברגסון, הטוען שהומור הוא פעילות חברתית: "לעולם לא יטעם אדם טעם הקומי אם ירגיש את עצמו מבודד... צחוקנו הריהו תמיד צחוק של קיבוץ אנשים" (ברגסון, 1981, ע' 10). ברגסון מוסיף שלהומור יש תפקיד

חברתי, בהיותו כלי חינוכי המעניש את האדם על התנהגות שאינה מקובלת או אינה רצויה ועל מרד בכללים, ובכך מחנך אותו ואת סובביו. בספר **זנב וזנב** מתלכדות כל החיות כנגד השועל שנהג בחוסר הגינות וברמאות. הן מלמדות אותו לקח, באמצעות כמה סצינות. גם הדוב שהושם במצב נלעג לומד להיות זהיר וחשדן במפגשיו עם אחרים ולא להתפתות להצעות בלתי הגיוניות.

על-פי **התיאוריה הקוגניטיבית** שהוצגה בידי קסטלר, היצירה ההומוריסטית היא יצירה שבה נקשרים רעיונות בצורה מקורית ובלתי רגילה. הצגה בלתי שגרתית זו מעלה מעין בעיה. ההומור נוצר כתוצאה מחיבור של שני מישורי מציאות שאינם מופיעים במציאות יחד, תופעה שהוא מכנה 'ביסוציאציה'. בספרו **תהליך היצירה** מסביר קסטלר שמציאת הפתרון של חיבור מין בשאינו מינו גורמת לשומע עונג אינטלקטואלי המתבטא בצחוק. קסטלר מדגיש את הבנת ההומור כתהליך חשיבה, שמבוסס על ידע, השכלה ואינטליגנציה לצורך פענוח (זיו, 1981).

בסיפורנו יש חיבור בין זנב של בעל חיים, המחובר לגופו באופן שאינו ניתן להפרדה, ובין קנייה ומכירה שהן פעולות אנושיות כלכליות, של חפצים העומדים בפני עצמם ואינם מחוברים לדבר אחר. הסיפור מספק פתרון לשאלה איך והאם ניתן למכור זנב.

קסטלר מוסיף כגורמים לצחוק גם את הציפייה הדרמטית, את המתח ההולך וגובר המתנפצים ומשתחררים במהלך היצירה ההומוריסטית.

לאורך הסיפור **זנב וזנב** נוצר מתח שמצטבר ומשתחרר לקראת סופו. הקוראים עוקבים אחר הדוב שמוסר את צנצנת הדבש שלו ואיתה את כבודו ואת שמו הטוב לשועל הערום, ומבקשים לדעת כיצד ייחלץ ממצב הביש הזה וממצב ההשפלה והלעג הפומביים. לאחר שנראה כי הדוב עולה על הדרך הנכונה (נוקם בשועל וזוכה לאהדת חבריו) הוא נופל שוב בפח כשהשועל מבטיח להסיר את זנבו בניתוח ולמסור לו אותו, והמתח נוצר

מחדש. ההקלה והשחרור מגיעים בתמונות הסיום המסמנות את כניעתו המוחלטת של השועל והסתלקותו.

ג. גיל היעד

הספר **זנב ודבש** הוא יצירה רב-גילית, כלומר, ניתן לקרוא אותה עם ילדים מגילאים שונים, אשר ייהנו ממנה ויבינו אותה ברמות שונות.

בני חמש ומעלה ייהנו מן הסיפור הקונקרטי, יבינו את הסיטואציות המתוארות ואת ניצחון הפתי על הערמומי הגזלן. הם יזדהו עם הדוב התמים, חסר ניסיון החיים והידע, שנותן את הדבר היקר לליבו (הדבש) ואינו מקבל תמורה, זוכה ללעג ולהשפלה ("הלו קצוץ", "כי כל החיות, אחרי גבך, לך כך קוראות", "הודה הדוב מבויש") ומרומה (מתברר שהחיות כלל לא לעגו לו בהקשר לזנבו). כמו כן יזדהו הילדים הצעירים עם רצונו ללמד את השועל לקח, להעמיד אותו במצב מביך ונלעג, להשיב לעצמו את רכושו ואת כבודו האבוד. כיוון שהסיפור ארוך ודורש משך קשב ארוך נראה שגיל חמש הוא גיל המינימום לקריאתו.

סיפור המשל כסיפור בעלי-חיים מתאים לילדים מגיל 2-5 ומעלה. בגיל הגן ועד גילאי 8-9 כדאי לספר משל סגור, ורק מגיל זה, ובהנחה שהילד כבר הכיר את ז'אנר המשל על מאפייניו, ניתן לספרו כמשל פתוח ולצפות שהילד יבין את מוסר ההשכל המשתמע מן הסיפור (ברוך, 1991). כלומר, ספר שמצהיר בכותרת המשנה: שלו "סיפור ומשל" בונה על קוראים שמכירים את הז'אנר, את מבנהו ואת מאפייניו ומבינים את האלוזיה אל משלים ידועים.

הבנת הומור אצל ילדים תלויה בהתפתחותם הרגשית, הקוגניטיבית והחברתית, בידע עולם ובניסיון חיים מצטבר, בידע לשוני ותרבותי. כמו כן קיימים הבדלים אישיותיים המשפיעים על הבנת ההומור וההנאה ממנו (קפאס, בתוך: ברוך, 1993).

קפאס מבהירה שרוב ההומור של בני החמש מתעורר בעקבות פעילותו המוטורית, משחקו ותנוחותיו השונות. סוג המצבים המגרים את ההומור שלהם הם אלה הקשורים לשבירת מוסכמות חברתיות. הילד מגיב לכל דבר משונה וזר, כולל יאוש וסבל הנתפסים בעיניו כמשעשעים. גם גורמי הפתעה וחוסר התאמה במסגרת העולם המוכר לו משעשעים אותו (שם). לפיכך ייהנו בני החמש מן הסיפור הנדון, מריבוי הפעולות והתנוחות שבו, מן ההאנשה של בעלי-החיים המתנהגים כבני אדם, מן ה"התחפשות" שבהחלפת הזנב ומן המפנים המפתיעים שבסיפור.

בני התשע, מציינת קפאס, יוצאים מהמסגרת המשפחתית לעולם החברתי, נעשים חלק מקבוצה ובוחנים את הקשרים האישיים, מפתחים מיומנות של הערכה עצמית, ביקורת עצמית וביקורת של האחרים. מתעוררים אצלם רעיונות של צדק, מצפון והבנת מושגי אמת ויושר. הם נהנים גם מסוגי ההומור שמהם נהנים בני החמש, אך גם מהומור מילולי שמתפתח אצלם. הם משתמשים בבדיחות שחוקות ובמשחקי מילים מורכבים. ההומור שלהם חושף מידה מסוימת של תוקפנות ועיונות, והם נהנים ממצבים והתנהגויות שאינם מקובלים על המבוגרים.

כך, כסיפור הומוריסטי יובן הספר **זנב ודבש** בידי תלמידי בית הספר היסודי, שיזהו את האלוזיות למשלים, יהיו רגישים למְשָׁלְבֵי הלשון השונים, יבינו את הנקמה המורחבת, את מוסר ההשכל ואת המסרים העולים מתוך הסיפור. הם ייהנו מן התוקפנות שבאה לידי ביטוי במעשי ה"נקמה" המכוונים כלפי השועל, כל זה בנוסף להומור המצבי הפשוט יותר להבנה.

ענת זיידמן (1994) מוסיפה גם את ההנאה מהכיסוי המחוכם על העכבות הקשורות בגילוי מוטיבים של מין ושל מעשים אסורים, המופיעים בסיפור כפי שהזכרנו בהקשר לזנב ולאחוריים. כמו כן הם נהנים מהיחס שבין פיקחות וטיפשות. הטיפש מייצג את הסקרנות המתוסכלת של הילד, את ערגותיו ואת הזעם ההרסני שהופכים למצחיקים במסגרת הבדיחה. בשביל

ילדים בגיל החביון, היא כותבת, דמותו של הטיפש מייצגת את כל מה שהם
דוחים בתוך אישיותם שלהם (שם, ע' 74).

ביבליוגרפיה:

- ברגסון, אנרי. 1981. *הצחוק*. ירושלים: ראובן מס.
- ברוך, מירי. 1982. *לכל שיר יש שם*. תל-אביב: פפירוס.
- ברוך, מירי. 1991. *ספרות ילדים – מדריך למורה*. חולון: המרכז לחינוך טכנולוגי, ע' 68-70.
- ברוך, מירי. 1993. *הומור בספרות ילדים*. ירושלים: מכון מופ"ת.
- זיו, אבנר. 1981. *פסיכולוגיה של ההומור*. תל אביב: יחדיו.
- זיידמן, ענת. 1994. *הומור בשלבי החיים השונים*. תל-אביב: פפירוס.
- פרויד, זיגמונד. 1967. *כתבי זיגמונד פרויד*. תל-אביב: דביר, כרך שני.
- רות, מרים. 1980. "אריות מצחיקים ופחדנים", בתוך: *ספרות ילדים ונוער*, חוב' כ"ה, תשרי תשמ"א – ספטמבר 1980, ע' 24-30.